

ש"ד גויטיין: מפעלותיו בחקר יהדות תימן

שלמה מורג

כפתח דבריו לספרו 'התימנים' – היסטוריה, סדרי חברה, חיי הרוח' כתב שלמה דב גויטיין:

אחת המתנות הטובות שזכיתי בהן בחיי, היתה היכרותי את השבט היהודי היקר, התימנים. היתה בכך העשרה רבה של מחשבתי המדעית. היכרות זו פתחה לי אשנב – ושמא חלון גדול – אל עולם המזרח בכלל, ומדמה אני שבלעדיה לא הייתי מוכשר להבין כראוי את החברה היהודית בתקופת הגניזה הקהירית. שבה אני עסוק למעלה משלושים שנה, למרות ההבדל הניכר בין ההווי התימני הרוחני 'היהודי' יותר, לבין זה המדבר אלינו מתוך דפי הגניזה, שיש בו מידה מסויימת של חומרנות זעיר-בורגנית. אך 'המיפגש התימני' שלי היה בו גם צד אנושי יקר: ההרגשה כאילו הושב לי משהו שאבד לאבותי וזכרונם לברכה בגלותם הארוכה בארצות הצפון...!

בשורות אלה הביע גויטיין לא רק את זיקתו הנפשית אל עדת תימן ולימוד עולמה, אלא גם את ראייתו את הקשר ההדוק שבין שני התחומים החשובים אשר עסק בהם, ואשר מחקריו שינו את פניהם מן הקצה והקימו בהם מפעלות עתירי ממדים: חקר יהודי תימן וחקר הגניזה.

על זיקתו הנפשית של מורי הגדול והאהוב, שלמה דב, לחקר העדה, יכולתי לעמוד גם מתוך החוויה האישית של העבודה יחד אתו בקרב עולי תימן שהגיעו ארצה בשנות החמישים הראשונות. משהגיעו העולים ושוכנו במעברות, לא נשתהה גויטיין והחל בעבודת שדה, שמטרתה היתה להקיף תחומים ונושאים רבים.² זכיתי להילוות אליו בעבודת השדה הזאת – ואכן היתה זאת זכות גדולה – וזכורני באיזו מיומנות מיוחדת עלה בידו למצוא מסרנים טובים, ליצור עמם קשר, ולדלות מהם מידע רב. גישתו לבני העדה היתה חופשית ופתוחה, והיה בה צירוף של חוכמה ונימוס, וצירוף זה הוא שעמד לו לרובכ את המסרנים שעיימם עבד. באותן פגישות הוא מילא דפטר אחרי דפטר ובהם מידע יקר מפז על ישובי היהודים בתימן, על אורחות-החיים, חיי הרוח והדת, הפרנסה והמקצועות ועוד ועוד. ואוסיף: כשהתבוננתי בגויטיין הנתון בעבודת השדה, השקוע בשיחות עם העולים, יכולתי לראות באיזו מידה של סקרנות הוא נמשך אל חקר הנושא. בשמחה ובהתלהבות הוא נהג לשוחח על עניין חדש שעמד עליו או שהתברר לו. היתה זאת שמחה אמיתית של חוקר מגלה והיתה כאן גם בחינה נוספת: אהבה וקשר פנימי אל העדה.

1 ש"ד גויטיין, התימנים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 3.

2 על נושאי עבודת השדה אפשר ללמוד גם מן: 'השאלונים לחקר יהדות תימן' (בעיקר בני הכפרים והעיירות), התימנים, עמ' 345.

כבר בראשית דרכו בחקר העדה התימנית הבין גויטיין שעליו לקנות לעצמו ידיעה ממשית בשפת הדיבור שלה. הערבית של יהודי תימן היתה ידועה מעט מאוד באותן שנים, שנות העשרים של מאה זאת, שבהן החל גויטיין (לאחר עלייתו ארצה בשנת 1923) במפעלו התימני, ולמעשה היה צורך להניח את היסודות לאיסוף הנתונים הלשוניים ולכירורם. בדרכו ללימודה של הערבית-היהודית התימנית התמזגו שתי גישות: מצד אחד הבין גויטיין שללא הכרת שפה זאת, על גוניה ונימי גוניה לא יתכן מחקרה של העדה, ומצד שני היתה כאן גישה, שכינה אותה 'גישה לשונית', ואשר לפי דבריו היתה גישתו המקורית: 'רציתי לחקור דיבור שמי טהור כפי שניתן למצוא בשפת הדיבור של יהודים יוצאי תימן, שהגיעו ארצה ממדינה בלב חצי-האי ערב, בלא שהיה להם מגע של ממש עם העולם החיצון'.³

גויטיין מתאר בצורה ספרותית מעניינת כיצד נתגבש והלך הידע הלשוני שלו וכיצד אסף חומר להכרת לשונם של יהודי תימן. במרוצת השנים נצטבר עימו חומר מרובה, ובכללו סיפורים, פתגמים ושירים. כדרכו ראה גויטיין את מה שלפניו, בין הדברים אמורים כסיפור או פתגם תימני ובין הם מוסכים על תעודה מן הגניזה, ראייה רחבת מידות ועתירת בחינות, הדנה בעניין מצדדיו השונים.

מחקריו של גויטיין על הערבית-היהודית התימנית, שתוצאותיהם נתפרסמו בספרו 'ימניקה', שהוא אוסף של פתגמים בליוויית מבוא חשוב, הסברים והקבלות, וכן במאמרים שונים שפרסם, הניחו את היסוד לידיעה מדעית של לשונם הערבית של יהודי תימן – בעיקר של יהודי צנעא.

המחקר הראשון, שגויטיין כתבו עברית, הוא מאמרו על היסודות העבריים בשפת הדיבור של יהודי תימן.⁴ מאז נדפס מאמר זה בשנת תרצ"א, הופיעו מחקרים לא מעטים על היסודות העבריים והארמיים בלשונות הדיבור של קהילות המזרח; אבל עד שהופיע מאמר זה מועט ומצומצם היה המחקר בנושא שלפניו. חשיבות מאמרו אינה רק בחומר המרובה שהוא מכיל, חומר שעניין בו לתולדותיה של העברית המועברת מדור לדור, כשהיא מותקת במסורתה של לשון הדיבור, אלא גם בחלונות שהוא קורע לתחומים של אנתרופולוגיה והיסטוריה. אף במחקר זה הראה גויטיין את יכולתו המיוחדת לדון בשאלות שלא היו במרכז עיסוקיו המדעיים אלא רק בשולי הדרכים העיקריות והחשובות שהוא הילך בהן. גם מסורותיה העבריות והארמיות של העדה ריתקו את מעייניו, ובישוחותיו הרבות עם תלמידי-חכמים בני העדה עלו עניינים אלה של המסורות וחזרו ועלו.

הן כתחום הלשוני והן כתחומים אחרים, שמיד נבוא לדבר עליהם, הביא גויטיין למחקר יהודי תימן מיופיפיותו של המדע המערבי, האירופי, שהוא היה מעוגן בו כולו ורובו. פירותיו של זיווג זה, שבין גישה מדעית אירופית ובין התלהבות של חוקר המבקש לחשוף את קווי ייחודה של עדה, שסממני תרבותה היהודית אין להם מקבילות, ניכרים גם במאמריו על חיי החברה של העדה ועל תרבותה ההיסטורית. אפשר שיותר מכל מחקר אחר כתחום זה ידוע מאמרו 'החינוך היהודי בארץ תימן כטיפוס של חינוך יהודי מקורי', אשר חזר ונדפס כמה פעמים עד שנעשה מעמדו קלאסי, ויש בו הרבה יותר משלמד עליו שמו. לפנינו תיאור של דפוסי תרבות

3 ראה מסתו: 'דרכי בחקר יהודי תימן', התימנים, עמ' 7.

4 התימנים, עמ' 269-287.

חשובים בחיי העדה הכתוב ביד אמן, כדרכו של גויטיין, וכיד יכולתו הספרותית הטובה עליו. גישתו של המחבר היא סינכרונית-תיאורית מכאן ודיאכרונית-היסטורית מכאן, שכן הוא עוסק בכחינותיהם ההיסטוריות של דפוסי תרבות אלה. והיריעה היא רחבה ועשירה ביותר. בכלל הנושאים שמחקרו זה עוסק בהם: הערכה שלילית של גיל הילדות בקרב התימנים; העדר טכס בר-מצוה; כית-הכנסת ככית החינוך העיקרי של הילד; מקומו המרכזי של בית האב בחינוך; חברת המבוגרים והשפעתה; האם והסבתא – האשה התימנייה כמחנכת; חינוך הבנות, ועוד. מסקנתו של גויטיין היא, שדפוסי החינוך של יהודי תימן משקפים למעשה קווי חיים ותרבות מן התקופה התלמודית כפי שהם נשתמרו בקרב העדה.

עיקר החומר במאמר זה יסודו בעבודת שדה שיטתית וממושכת. והם הדברים במאמר אחר שלו בתחום האנתרופולוגי, והוא 'דיוקנו של כפר אורגים תימני'. הנתונים שעליהם מיוסד המאמר נאספו בסיועו של שאלון שיטתי. יש במאמר זה תיאור מיוחד במינו, ואולי יחיד בספרות המדעית על יהודי תימן. עלה בידי גויטיין לתאר כאן צדדים אנתרופולוגיים רבים של כפר מכפרי היהודים בתימן על רקעו הגיאוגרפי והחברתי, מבנה אוכלוסייתו, היחס בינו ובין הסביבה הלא-יהודית, יחסי המשפחה, חיי התרבות ועוד ועוד. גויטיין משפיע על הקורא שפעי ידיעות ומצייר ציור נפלא של עולם רחוק-קרוב, שכל פרטיו עולים, כאמור, מתוך בירור וליבון נתונים של עבודת שדה, והדברים מרתקים.

ראוי לראות את עבודת השדה של גויטיין, בעיקר בשנות השלושים והארבעים, כפרספקטיבה ההיסטורית של תולדות המחקר: באותן שנים לא היו מחקרי השדה מרובים, ודאי שמעטים היו ביותר ביחס להתפתחותם משנות החמישים ואילך, ולכן יש לראות בהם משום פריצת דרך חשובה, שהיו בה גם התוויה והנחיה לחוקרים אחרים, צעירים יותר, איש איש בתחומו.

פרקי מחקר נרחבים ומפוארים הן עבודותיו ההיסטוריות של גויטיין על יהודי תימן, הבנויות על פרסום תעודות וניתוחן. במחקרים אלה נפגשים שני אפיקים גדולים במפעלותיו: חקר הגניזה מכאן וחקר יהדות תימן מכאן, והם בנו למעשה את רצף ידיעותינו על פרקים חשובים ביותר בתולדות יהודי תימן בימי-הביניים. במאמרו 'תמיכתם של יהודי תימן בישיבות בכל וארץ ישראל ובישיבת הרמב"ם'⁵ עסק גויטיין במסמכים העתיקים ביותר על יהודי תימן בתקופת האסלאם, בשבע אגרות ששלחן גאון מגאוני בכל אל יהודי תימן. מאגרות אלו, שנמצאו בגניזה, הסיק גויטיין מסקנות היסטוריות חשובות מאוד באשר לקשרים בין תימן ובין ישיבות בכל מכאן ובין ישיבות ארץ-ישראל מכאן, ואף באשר לעניינים חשובים אחרים, ובכללם היקפו הגיאוגרפי של הישוב היהודי בתימן. לעניין אחרון זה העלה גויטיין מתעודה של הגניזה, שבתקופת הגאונים היה ישוב יהודי במקום הנקרא תרג, דרומית למכה, במרחק של ארבעה ימי הליכה ממנה ובמרחק של תשעה ימי הליכה צפונית לצעדה. בתקופה זאת נפרשו אפוא ישובי היהודים בתימן על פני שטח נרחב ככיוון מרכזו של חצי-האי ערב.⁶

לעניין היקפו של הישוב היהודי בתימן חוזר גויטיין אף במאמר ידוע אחר שלו.

5 שם, עמ' 19-32.

6 שם, עמ' 22.

‘יהדות תימן וסחר הודו היהודי’⁷: ‘העדות הפנימית הראשונה על יהודי תימן’, אומר גויטיין, ‘מציגה אותם בפיוזור מלא ובשטח הרבה יותר רחב משמצינו אותם ערב היציאה ההמונית בשנת תש״ט’⁸. ולא רק הרחק צפונה השתרע הישוב היהודי אלא גם בקצה הדרומי של תימן היו ישובים של יהודים. גויטיין מציין שאותו גאון כבלי, שכתב במאה העשירית את האגרות הנזכרות, כותב כאורח אישי ביותר אל רוב ראשי הציבור כאותם מקומות קטנים בדרום תימן, ומכאן יש ללמוד שישובים יהודיים אלה היו ידועים.

צירוף זה של בירור פרטי פרטים והעלאת מסקנות היסטוריות כוללות הוא כידוע קו בולט בחיבוריו ההיסטוריים של גויטיין, ובמיוחד בעבודתו הכבירה ‘חברה ים-תיכונית’.

אף במחקריו על תולדות יהודי תימן לאור תעודות הגניזה ביקש גויטיין להעלות תמונה כוללת. מעניינת במיוחד היא הסכימה, שגויטיין משרטט אותה, לתולדות ההגירות שמהן נבנה הישוב היהודי בתימן עד תקופת הגיאיות של סחר הודו במאה השתיים-עשרה. גויטיין קובע, בדרך ההנחה וההשערה, רבדים אחדים בהגירות אלה. על הראשון מעידה מערת הקבורה בבית שערים, מן המאה השנייה או השלישית לספירה, שהכתובות שבה מלמדות, שנקברו בה יהודים יושבי חֲמִיר. החומר ההיסטורי לתקופה זאת מועט ביותר, וגויטיין מניח, שיהודים אלה היו סוחרים שלקחו חלק במסחר הבינלאומי בתקופה הרומאית המאוחרת. הרובד השני של ההגירות נתהווה ביסודו מפליטי חרב של רדיפות כיזאנטיות, ובכללם יהודים שהגיעו לדרום ערב מצפוננו של חצי-האי⁹. בהרחבה רבה יותר הוא דן בשני הרבדים הבאים: השלישי והרביעי. כרובד שלישי הוא מגדיר את ההגירה לתימן מאיראן ומעיראק בדרך היבשה, כמסלול שעבר בארץ ימאמה (הנוכרת כמה וכמה פעמים בתעודות הגניזה) שבערב המרכזית, מערבית לבחריין. מהגרים יהודים אלה נלוו אל השליטים הזיידים שמוצאם היה מצפון איראן ובמאה העשירית שלטו בחלקים של תימן, והעיר צעדה שבצפונה של תימן נעשתה מרכז שלטונם כאזור זה. הרובד הרביעי נתהווה אף הוא מהגירה מאיראן ומעיראק, אלא שהגירה זאת היתה בדרך הים, וגרמו לה התמורות במסחר הבינלאומי, שהעבירו את כובד משקלו מן המפרץ הפרסי אל דרום ערב.

כביסוס נוסף לתיוזה שלו — האומרת שבתקופה שבין המאה השמינית למאה העשירית נוספו לישוב היהודי, שכבר היה קיים בתימן מאות שנים, גלי מהגרים מאיראן ומעיראק — הביא גויטיין אף את העובדה, שמסורותיהן הלשוניות של יהודי תימן, במקרא, כמשנה ובתלמוד הבבלי, יש בהן יסודות כבליים חשובים. הוא אף מציין פרט מעניין בדבר שמו של מייסד המשפחה היהודית המסועפת, שעמדה בראש יהודי תימן מסוף המאה האחת-עשרה עד המחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה. שמו של האיש, הידוע כאבי המשפחה הוא בונדאר, ושם זה הוא ממוצא איראני.

אכן, לא כל חלקיה של סכימה זאת לגיבושם של רובדי הישוב היהודי בתימן מתועדים במידה שווה — עיקר התיעוד המצוי בידינו עניינו לשלושת הרבדים האחרונים. אבל עם זאת, גויטיין היה הראשון שבא להעמיד את קווי המבנה

7 שם, עמ' 33-52.

8 שם, עמ' 38.

9 שם, עמ' 37.

ההיסטוריים המבקשים לתאר את התהוותו של הישוב היהודי בתימן בימי הביניים מרהיבה ומרתקת היא תמונת מקומם של היהודים בסחר הודו במאה השתיים-עשרה. כידוע, נושא זה חשפו גויטיין מיסודו. באותם ימים, הוא קובע, נמצא השבט התימני, משום מעמדם של יהודי תימן במסחר הבינלאומי, בעמדה 'כל-יהודית'¹⁰ כל מי שהגיע לעדן, ובכלל כל מי שביקש לעסוק במסחר של המזרח הרחוק, פנה אל ראשי הציבור בעדן, כדי לקבל את הדרכתם. 'בכל התקופה הזאת יהודי תימן מופיעים בכתיבי הגניזה כמדריכים וכנדבנים, כנותנים לא כמקבלים'¹¹. היו משפחות שתפסו מקום חשוב מאוד במסחר במשך דורות, ובכללן משפחת מצ'מון בן-יפת, שהיה 'פקיד הסוחרים'. טיבה של מישרה זאת, שהיתה לה חשיבות לא רק בהיסטוריה היהודית אלא גם בהיסטוריה הכללית, נתברר לגויטיין מתוך עיון מפורט בכתיבי הגניזה; הוא ראה ש'פקיד הסוחרים' היה בא-כוחם המשפטי של סוחרים זרים, דאג לכל ענייניהם של מפקידיו, קיבל את הסחורות ועסק אף בעניינים רבים נוספים. גויטיין אף הבהיר את עמדתו הגבוהה של 'פקיד הסוחרים' בחברה היהודית ודן בתארים שהוענקו לו. אותו מצ'מון הנזכר 'היה נקוב בשבעה שמות' וביניהם 'נגיד ארץ תימן', 'אלוף' (תואר בישיבות כבל) 'ידיד הישיבה', 'סגולת הישיבה' (תוארי ישיבת ארץ-ישראל).

ברור ומחזור, שאין אנו יכולים לומר כאן אלא דברים מעטים על מחקריו הגדולים של גויטיין בתולדותיה ובתרבותה של יהדות תימן בימי הביניים, אשר כל אחד מהם יש בו חשיפה וגילוי של נושא חשוב. אבל דומה שראוי לומר מילים אחדות, בכחינת ניסיון לסיכום. מכלול המחקרים של גויטיין בתולדות יהודי תימן לאורם של כתיבי הגניזה מהווה למעשה חטיבה בתוך כל חטיבות מפעלו הכביר בחקר הגניזה, שבהן עוסק חברי שאול שקד במאמרו. אך אם נבוא לשאול מהו האור, שמחקר הגניזה זרעו על יהדות תימן, מה הוא העיקר בתרומותיו הרבות והגדולות של גויטיין בתחום זה, דומה שהתשובה תהיה ברורה: מלבד השפע העצום של ידיעות על נושאים שונים (ובכללם: יחסי תימן וארץ-ישראל, תימן ובבל והגאונות, רובדי הגירות לתימן), וכן ידיעות על אישים ועל פרטים רבים, הרי שראייתנו הכוללת נשתנתה כתכלית: הישוב היהודי בתימן נשתרע על פני שטחים נרחבים ביותר; הקהילה קיימה קשרים מהודקים עם קהילות אחרות; חיי הציבור היו מפותחים ומגובשים; חיי המסחר משגשגים (כמאות האחת-עשרה והשתיים-עשרה) — עולמה היהודי של תימן הביניימית מצטייר אפוא לפנינו בצורה חדשה.

העיסוק ביהודי תימן היווה, לידו של גויטיין, מכלול אחד שלם. עניינו אותו גם אישים שפעלו בתקופה החדשה ואירועים שאירעו בה. המהדורה שלו ל'מסעות חבשוש (חזיון תימן)', פרי עטו של ר' חיים בן יחיא חבשוש, חושפת לפנינו פרקים רבי-עניין ממסעו של פרופ' יוסף הלוי בשנת 1890 (חיים חבשוש ליווה את יוסף הלוי, שבא לתימן לשם גילוי כתובות שבאיות, במסעו). גויטיין הוציא לאור את החיבור, הקדים לו מבוא, ואף תרגמו לאנגלית. חיבור היסטורי אחר שגויטיין הוציא לאור הוא 'ספר אשכולות מרורות' לר' סלימאן בן יחיא חבשוש,¹² המתאר את המצור שהטיל האמאם יחיא בן אלמנצור על צנעא בשנת 1904 ואת סבלות תושביה היהודים. בעל אופי מיוחד הוא המחקר 'כתי היהודים ושכונותיהם בעיר צנעא', הן בתקופה שלפני

10 שם, עמ' 39.

11 שם, עמ' 169-171.

12 שם, עמ' 141-159.

גלות מוזע (1678-1680 לספירה). שטרות מתקופה זאת שימשו לגויטיין מקור לשחזור כולל של השכונות היהודיות בצנעא וכן לתיאור מכנהו של הבית היהודי. כמו כן הוא דלה מהם נתונים לתיאור ענפיה של משפחה תימנית מפורסמת, משפחת אלעראקי, במשך עשרה דורות.

אפשר להמשיך ולספר שעות ארוכות בעבודותיו של גויטיין על יהדות תימן, שיש בהן קריעת שערים אל עולם מופלא, תוך שאיפה מתמדת להגיע אל שורשיו ואל תכלית מהותו, והנחת מסד איתן להכרת בחינות חשובות שלו. בכך יווכח כל הקורא כקובץ מאמריו, 'התימנים', שמכון בן-צבי זיכנו בו, בעריכתו של ד"ר מנחם בן-ששון. ועוד יראה הקורא – ודבר זה מתבקש שנאמרו בלשון הדגש – כי ממכלול חיבוריו של גויטיין על עדת תימן עולה קו של אחדות ורציפות היסטורית אורגאנית. מרוכים נושאים של החיבורים ושונים המקורות להם – מסורות שבעל-פה, תעודות גניזה, כתבים ששרדו בעדה – ועם זאת מצטרפים החיבורים למסכת אחת, שהיא עשירת תכנים ועתירת צדדים, מסכת תולדותיה ותרבותה של עדה מיוחדת במהותה, מן הבולטות בעדות ישראל. מחקריו של גויטיין על יהדות תימן יישארו נכסי דור ודור, להכרת העדה ולידיעת עברה.